

ZSINDELY BORBÁLA RÓZSA

PhD-hallgató,

*Pécsi Tudományegyetem Bölcsészeti-, és Társadalomtudományi Kar,
Interdiszciplináris Doktori Iskola, Pécs
University of Pécs, Faculty of Humanities and Social Sciences
Interdisciplinary Doctoral School, Pécs*

email: zsbr419@gmail.com

KÜHNEL MÁRTON (1884-1961) KÁRÁSZI MOLNÁR TÜNDÖKLÉSE ÉS BUKÁSA, AVAGY A KREATIVITÁS SORSA

A 20. SZÁZAD ELSŐ FELÉBE¹

*MÁRTON KÜHNEL (1884-1961) THE MILLER OF KÁRÁSZ'S SUCCES AND
DOWNFALL, AKA THE FATE OF CREATIVITY IN THE 20TH CENTURY*

ABSTRACT

The study examines the interrelation between Kühnel Márton's professional career as a miller in Kárász and his individual attributes (professional knowledge, skills, attitude) considering the socio-cultural, economic and historical context. Additionally, it investigates the impact of Kühnel Márton's activities on both his immediate and broader environment. The focus of the study centers on the unfolding of Kühnel Márton's professional career, highlighting particularly the impact of his professional activities on the family-owned mill, birdhouse factory, sawmill, and coal mine, all of which concurrently affected the economic life of Kárász. The analysis primarily relies on source materials from the Environmental and Water Management Archives, as well as the examination of contemporary civil registration records, statistics, and contemporary press. Kühnel Márton's career sheds light on the significance of coping with challenging situations in various historical contexts. The individual dimension (personality, intelligence, effective communication and problem-solving skills) along with the family dimension (supporting family) and the cultural dimension (German) collectively empowered Kühnel Márton to become a versatile entrepreneur, integrating his knowledge from two distinct fields (miller and ornithologist) to address the issue caused by flour moths, and additionally, his engagement within the Miller's Association, which has a nationwide impact on shaping the status of the miller community.

Keynotes: economic history, hospitality, Márton Kühnel

Kulcsszavak: gazdaságtörténet vendégfogadás, Kühnel Márton

1. Bevezetés

A völgyeségi malomiparosok történetét vizsgáló kutatásom fontos részét képezi az egyes malomiparosok élettörténete. Ebben a tanulmányban azt vizsgálom, hogy ki volt Kühnel Márton, milyen életmódot folytatott, milyen szokásai voltak, mennyire volt meghatározó az életében a malomiparosok társadalmi rétegéhez tartozás, valamint milyen hatást gyakoroltak az életére a 20. század első felének politikai, gazdasági változásai.

Kühnel Márton különlegesen és kivételes életutat járt be. A völgyeségi malomiparos társadalom országos, megyei és helyi szintjén is aktívan tevékenykedő, sikeres malomtulajdonos volt, továbbá a malomiparosi tevékenységével is összefüggésben jelentős madárvédelmi munkát végzett. Az ő nevéhez fűződik az első Magyar Madárodúgyár megalapítása és működtetése is.

A tanulmányhoz primer forrásként a Környezetvédelmi és Vízügyi Levéltár iratanyagából az ún. vízikönyveket használtam, továbbá a Pécsi Kultúrmérnöki Hivatal anyagai közül a Kühnel Márton malmáról fennmaradt iratcsomó dokumentumait hasznosítottam (vízhasználati engedély, bővítési engedélyek, helyszínrajzok satöbbi.). Mindezt korabeli sajtóforrásokkal (Molnár Lapja, Dunántúli Napló stb.) egészítettem ki, melyek között személyesen Kühnel Mártontól származó írások is előfordultak, valamint – szintén primer források – a Kühnel-család családfájának feltérképezéséhez használt anyakönyvek bejegyzései, melyek az egész völgyeségi terület malomiparos társadalmi rétegének vizsgálatára vonatkozó új információkat is szolgáltatottak. A madárodúgyárral kapcsolatban a korabeli madárvédelemhez kötődő szakkikkek voltak segítségemre.

2. Családi háttér, indulás

Kühnel Márton 1884-ben született Kárászon, id. Kühnel Márton² (1849–1908) molnár és Schrott Erzsébet (1860-1939) második gyermekeként. Kühnel Márton édesanyja Schrott Erzsébet Schrott Ádám mázai molnár egyik lánya volt, Schrott János molnár és Schrott Jusztina testvére.¹ (Schrott János mázai Magyar-, és Mogyorósi-malmainak³ történetével és a Jusztina révén (házasság) érintett szászvári Lovinusz-malom⁴ történetével egy korábbi írásomban már részletesen foglalkoztam.) Kühnel Márton apai ágon feltételezhetően harmadik⁵, anyai ágon pedig anyakönyvi bejegyzésekkel biztosan igazolható, hogy harmadik generációs molnár volt.⁶ A vizsgált korszakban, a vidéki molnárcsaládokban a molnárság és az ennek gyakorlásához szükséges tudás, a malom tulajdonjoga és a vízhasználati engedély is apáról-fiúra szállt.

A Kühnel-család „*a bajorországi Schatfelsteinből*”⁷ települt Kárászra. Fazekas Imre megállapítását a család származásával kapcsolatban nem tudtam igazolni, mert Schatfelstein nevű település ma nem létezik, azonban Bad Staffelstein igen és Bajorországban található. Így felmerül a kérdés, hogy a Kühnel-család származása kapcsán véletlen elírás történt-e és valóban Bad Staffelsteinből származik-e a család. Továbbá elképzelhető, hogy Schatfelstein a vizsgált korszak előtti időszakban egy bajorországi település lehetett, amely mára már nem létezik. Az biztos, hogy „*a Kühnel család a 19. század elején malomtulajdonosként (bérzőként majd bérbeadóként) tűnt fel Kárászon.*” Molnár szakmájuk feltehetőleg velük együtt érkezett, mert fennmaradt egy irat arról, hogy a malmuk 1867 óta Kárászon örölt.⁸

Kühnel Márton második fiúgyermekként látta meg a napvilágot. Bátyja Kühnel József Ferenc (1883-1911) volt, feleségét Latinka Erzsébetnek hívták. Ferenc fiatalon, 28 évesen elhunyt. Kühnel József Ferenc házassági anyakönyvi bejegyzésében, mint fűrészáru gyáros szerepel.⁹ Ezért elképzelhető, hogy egy ideig öccsével, Mártonnal közösen, egymás közt felosztva vezethették a családi vállalkozást (malom. fűrészüzem, madárodúgyár). Született még két húga, Ilona Erzsébet (1888-1948) és Gizella Margit (1888-1939).

Kühnel Márton 1904-ben a Bonyhádi Petőfi Sándor Evangélikus Gimnázium elvégzése után 20 évesen megalapította a madárodú gyárat Kárászon, egyéb iskolai végzettsége nem volt. Ekkor még édesapja id. Kühnel Márton működtette a család malmát; aki 1908 decemberében veséj miatt váratlanul elhunyt. Haláláról a Molnárok Lapjában is megemlékeztek, kiemelve, hogy „*talpig becsületes, kiváló rokonszenves személy*”¹⁰ volt. Id. Kühnel Márton halálával a malom üzemeltetésének feladata ifj. Kühnel Mártonra szállt, aki ekkor 24 éves volt. 1910-ben Debrecenben¹¹ feleségül vette Szikszay Margit Jozefát (1883-1941), aki elvált asszony volt.¹² A házassági anyakönyvi bejegyzésben Kühnel Márton foglalkozásának gyárost jelöltek meg.¹³

1914-ben maga Herman Ottó, a neves természettudós¹⁴ próbált meg a magyar államnál közbenjárni, hogy Kühnel Mártont a kötelező katonai szolgálat alól felmentsék. Azonban az ügy intézése közben Herman Ottó balesetben meghalt, így Kühnel Márton nem kerülhette el a háborús szolgálatot.¹⁵ Első feleségétől korábban elvált, és ugyanebben az évben feleségül vette Pálffy Margit Rózát (1895-1955). Szintén 1914-ben született első gyermeke Eleonóra Anna¹⁶, aki azonban 10 hónapos korában vele született gyengeségben meghalt.¹⁷ 1916-ban született második gyermekük Irén Klára volt.¹⁸

1916-ból származik Kühnel Márton katonakönyve, melyben szerepel (későbbi bejegyzésként), hogy 1917-től őrmesterként¹⁹ szolgált a 19. gyalogezredben.²⁰ Ennek a dokumentumnak fontos részét képezi egy személyleírás. Ennek nyomán tudjuk, hogy Kühnel Márton 173 cm magas, barna hajú, kék szemű, bajszot igen, de szakállat nem viselő férfi volt,²¹ aki magyarul és németül²² is tudott beszélni és írni.²³ 1918-ban kinevezték²⁴ tartalékos építészeti műmesterré.²⁵ Kühnel Márton magánéletének következő állomása harmadik házassága volt, 1937-ben. Bartha Emíliaval vagy más bejegyzések szerint Emmát vette el.²⁶ Édesanyját Schrott Erzsébetet 1939-ben elvesztette.²⁷

A Kühnel-család a társadalmi helyzetét tekintve magasan kiemelkedett a kárászi átlagból. Először is lehetőségük volt „*a tőkefelhalmozás révén presztízs javak beszerzésre*”²⁸ is, a család Kárász virilís rétegéhez tartozott. Másrészt a jómód a külsőséges jegyekben is tükröződött. Házukat „*porcelán étkészlet, ausztriai bútorzat, családtagokat ábrázoló festmények és nemesi címerük képe ékesítette.*”²⁹ A gyermeküket „*magántanító oktatta, s a ház kertjében református kápolnát építettek.*”³⁰ „*A falubeliek által a családról elmondott emlékek között szerepel az is, hogy Kühnel Márton hintón járt a templomba, vasárnap délután pedig a pappal és a tanítóval kártyázott. A család a gazdag parasztok társadalmi és gazdasági megbecsültségénél is magasabb presztízsre tett szert.*”³¹

A második világháború utáni új államberendezkedés politikai határozatai Kühnel Mártont és családját is elérték, a családot a többi helyi malomtulajdonos családdal együtt kulákká nyilvánították. „*Az államosítás után a Kühnel családot minden vagyonától megfosztották, s nyomorúságos körülmények között tengették életüket a faluban.*”³² A család rövid ideig Pécsen élt, majd visszaköltöztek Kárászra. „*Az erdészeti kisajátította Kühnel üzemét és házát, a fészkeodúgyárost pedig telepőrként vették alkalmazásba. Szobát ugyanitt az erdészettől bérelhetett.*”³³ „*Kühnel Márton végső elkeseredésében Kádár Jánosnak írt levelet*” 1959-ben³⁴, melyben „*méltányossági nyugdíjért folyamodott.*”³⁵ Azzal érvelt, hogy madarak számára nyújtott hont, tudatosan eltitkolva üzemének méretét és jelentőségét. Valamint csekély nyugdíjának megemelését kérte, az általa elvégzett több évtizedes madárvédelmi munka elismeréseként.³⁶ Próbálkozása sikertelen volt.³⁷

Kühnel Márton 1961-ben 77 évesen halt meg falujában. „*Haláláról sem a madarászok, sem az egykori üzletfelek nem vettek tudomást. A falu azonban nem felejtette el neves fiát, s szinte egy emberként kísértc utolsó útjára.*”³⁸ Kühnel Márton szerénységének és alázatának utolsó megnyilvánulása, hogy nyughelye fölé a nevét sem vésték fel, csak a *Kühnel-család* felirat olvasható a családi kriptán. Szerénysége, alázata, precizitása emberségessége egész életében elkísérte Kühnel Mártont.

3. A kárászi malomiparos

Kühnel Márton életében meghatározó szerepet kapott malomiparos családból való származása. Harmadik generációs molnár volt, apai és anyai ágon is. Így közeli rokonságban állt több környékbeli malomtulajdonos családjával, molnárával. Ez a körülmény egyértelmű bizonyítéka a völgyesgi malomiparos társadalmi réteg ún. rétegendogám szokásának, vagyis a társadalmi réteg tagjai egymás között házastották gyermekeiket. A völgyesgi malomiparosokat összetartotta a német származásuk, a katolikus vallásuk és a vidéki kisiparos foglalkozásukon belül maga a molnárság is. Igyekeztek falun belül vagy a szomszédos falvakban megfelelő, rétegükhöz tartozó házastársat keresni gyermekeiknek. Előfordult, hogy a malmuk megmaradásának sorsa is a megfelelő molnárral kötött házasságtól függött. Kühnel Márton szüleinek (id. Kühnel Márton és Schrott Erzsébet) házassága is rétegendogám házasság volt.

A Kühnel-család kárászi malmáról az első fennmaradt irat egy levél. A levelet id. Kühnel Márton az alispánnak³⁹ írta, 1887. februárjában.⁴⁰ Az 1885-ben kiadott vízjogi rendelet előírta, hogy minden malmot fel kell mérni a Kultúrmérnöki Hivatal⁴¹ munkatársainak, pontos rajzokat kell készíteniük a hivatalos vízhasználati engedély kiadásához. Ám ha a település előjárósága legalább 20 évre visszamenőleg tudta igazolni, hogy a malom a faluban működik és működésével senkit semmilyen tevékenységében nem zavar, akkor a malom működhetett tovább, alispáni engedéllyel. Tehát a későbbiekben számíthatott műszaki felmérésre, de amíg azt megszervezték, előkészítették addig működhetett tovább. E levélben id. Kühnel Márton arról tájékoztatta az alispánt, hogy 1867 óta igazoltan a család malmaként működik, továbbá senkit nem zavar a működésével. A malmuk - mely hivatalosan két alulcsapott kerékkel rendelkező vízimalom volt – 1895-ben kapta meg a vízhasználati engedélyt.

A malom története kapcsán is meghatározó esemény, hogy Kühnel Márton édesapja 1908-ban meghalt, ezért 1908 után özvegyére és Márton fiára hárult a malom működtetésének feladata. „*Kühnel Márton 1923-ban a vízikerek meghajtásról turbina használatra kívánt áttérni.*”⁴² „*A vízierő leggazdaságosabb kihasználása érdekében a duzzasztógát koronáját 50 cm-vel akarta megemelni. Árapasztó építésére is vállalkozott, annak elkerülésére, hogy a turbina használata esetén a malomra bocsátott nagyobb víz üzemkorlátozást ne okozzon. Az árapasztó volt hivatva biztosítani, hogy a malom alatt üzemelő kisebb malmok számukra felesleges mennyiségű vizet ne kapjanak.*”⁴³ Ez ellen néhány környékbeli molnár fellebbezéssel élt, mert attól féltek, hogy a malomárkok eliszaposodhatnak. Az ügyben per is indult, melynek végén a földművelésügyi miniszter új eljárást rendelt el.⁴⁴ A környéki molnárok aggodalma szakmai szempontból jogos volt, mert a Kühnel által megépíteni tervezett árapasztó és a duzzasztógát valóban megváltoztatta volna a malomárkokban folyó víz sebességét és iszaposodási mértékét. Ezek a

folyamatok pedig komolyan érinthették volna a malmaik működési lehetőségeit. Kühnel Márton végül engedélyt kapott a zsilip és az árapasztó megépítésére is.⁴⁵ A kultúrmérnökök pontosan meghatározták, hogy az új árkok mekkora méretűek lehetnek. A munkálatok azonban lassan zajlottak, amivel a környék malmainak működését zavarta a Kühnel-féle malom. Az építkezés kivitelezési munkálatai többször halasztásra kerültek, a tulajdonos anyagi fedezet hiányára hivatkozva többször kért halasztást a hivataltól. „*A kivitelezési munkák 1940-re fejeződtek be, a malmot azonban a tulajdonos még ebben az évben leállította.*”⁴⁶ Ekkor még a malom mellett működő fűrészüzem tovább működött, mert a környéken nem volt versenytársa és a Völgységben működő összes bányának⁴⁷ folyamatosan szüksége volt talpfák és egyéb faanyagok méretre vágására. A fűrészüzemben 15-20 fő dolgozott. A feldolgozásra szánt faanyag „*a pécsi püspöki, és a dombóvári Eszterházy-féle uradalomból származott.*”⁴⁸

A Kühnel-malom utolsó bizonyítható vízhasználata 1952-re tehető, ezután a malom állami tulajdonba került, az épületet a Mecseki Állami Erdőgazdaság használta tovább irodaként. A Völgységben harminc körüli volt az állami tulajdonba vett malmok száma. Ezek a malmok a legnagyobb bevétellel rendelkező malmok voltak, mert a kevésbé megfontoltan irányított malmok a korábbi történelmi események (pl. válság) miatt ekkorra már leálltak. A Kühnel-malom a terület egyik legjobban működő malma volt, amit a 10q körüli őrlési kapacitásának és a malom mellett működő fűrészüzemből és a madárodúgyárból származó feltételezhetően jelentős bevételeinek köszönhetett. E bevételek miatt volt lehetősége Kühnel Mártonnak, és korábban édesapjának a malom folyamatos technikai fejlesztésére. A fejlesztések következtében a malom még rövidebb idő alatt is jobb őrleményeket volt képes előállítani. A minőségi és időbeli javulás növelte a malomba járó őrlétek számát, következésképpen a bevételeket is.

Egy 1961-ből származó irat szerint Kühnel Márton a vízhasználati jogáról önként lemondott. Ez rendkívüli cselekedet volt társadalmi rétegén belül, senki más nem döntött így a Völgységben. A lemondás mögött Kühnel Márton alázatos és visszahúzódó személyét kell látni, aki ekkorra már tulajdonképpen minden gyárát, birtokát elvesztette és tudatában lehetett annak is, hogy nem fogja ezeket egyhamar visszakapni. A megfáradt, meggyötört Kühnel Márton életének végén, szembesülve a nagyon komoly veszteségekkel, már nem kívánt jogilag sem malomtulajdonos sem pedig molnár lenni. Hiszen tudta, hogy hiába van joga hozzá, malmát többé nem működtetheti. 1962-ben a Kultúrmérnöki Hivatal elismerte, hogy Kühnel Márton lemondott a vízhasználati jogáról. Az utolsó irat, amely a Kühnel-malommal foglalkozik, 1968-ból származik, amelyben az erdészeti épülethasználatát erősítették meg. Ám az utolsó két irat keletkezésekor Kühnel Márton már nem élt.

4. A Csonka-Baranya megyei Molnárszövetség vezetőségében

Az Osztrák-Magyar Monarchia 1918 novemberi összeomlása után az 1918. november 13-án megkötött belgrádi fegyverszüneti megállapodás értelmében az ország a Barcs-Szigetvár-Pécs-Baja-Kisszállás vonalig szerb megszállás alá került. Baranya megye 7 járása közül hatot megszálltak a szerbek. Ám a hetedik, Hegyháti-járás, mely részben a Völgység területét képezi magyar terület maradt.⁴⁹ Így a járás malomtulajdonosai önként működtetni kezdték a Csonka-Ba-

ranyai Molnárszövetséget.⁵⁰ A szerbek 1921 augusztusában kivonultak Baranya megyéből. Ekkor a mai Magyarország területén maradt járások molnársjai és a hegyháti molnárok közösen szervezték újra a megyei molnárszövetséget.

Az újrászervezés részeként Kühnel Márton 1922 novemberében azt a feladatot kapta, hogy Miskolc Józseffel közösen írják össze a Hegyháti járás molnársjait.⁵¹ 1921-től érvényben volt az ún. kontingentálási rendelet.⁵² Ez arról szólt, hogy a lakosság ellátásának érdekében minden malomnak kötelező volt beszolgáltatásra szánt gabonát ingyen őrlni. Minden megyére kivetették az őrlésre szánt gabonamennyiséget. A legnagyobb problémát az okozta, hogy a kisebb malmok számára az ingyen őrlés komoly megterhelést jelentett, míg a nagyobb és gazdaságilag erősebb malmok számára nem okozott különösebb nehézséget a gabonatöbblet megőrlése. Kühnel Márton tagja volt egy olyan bizottságnak,⁵³ amely a kontingens mennyisége ellen beadott fellebbezéseket felülbírálta.⁵⁴ Nem tudtak minden kérést teljesíteni, mert a kötelező kontingentálási mennyiség ekkor még nem volt biztos, mert voltak a megyében renitens malmok is,⁵⁵ amelyek nem igyekeztek a rájuk szabott mennyiség megőrlésével, valamint a kontingentálás alatt felmerült szabálytalanságok ügyében Kühnel Mártont küldte el a megyei molnárszövetség az Országos Molnárszövetséghez referálni és hathatósabb eljárást kérni. Kühnel Márton neve és tevékenysége még egyszer feltűnt a kontingentálás végrehajtása kapcsán, amikor 1923-ban a Baranya megyei kontingens kivető bizottság tagjai közé⁵⁶ választotta a Közélelmezésügyi miniszter.⁵⁷

A Csonka-Baranyai Molnárszövetség története még további kutatásokat igényel és érdemel, de a következő néhány konklúzió már most levonható. A helyi molnárság szoros összetartását, szakmai érdekérvényesítésének feladatát, a megyei molnárszövetséget annyira fontosnak tartották, hogy a szerb megszállás okozta súlyos nehézségek ellenére is megpróbálták közösségekben, egymást nem hátráltatva, amikor csak lehetett együttműködni. A közös munkában Kühnel Mártonnak többször jutott fontos megbízás. Ezek a megbízások mind azt jelzik, hogy a helyi molnár réteg elismert, megbecsült és tisztelt tagja volt. Ugyan a megyei Molnárszövetség elnöke nem volt, de mégis többször bíztak rá rendkívül fontos feladatokat. Feltételezésem szerint azért tették ezt a járási molnárok, mert Kühnel Márton sikeres malomtulajdonos volt, ismert volt emberséges viselkedése és feltehetőleg ismerték szakmai precizitását, tudását és munkához való hozzáállását is.

Annak ellenére, hogy Kárász egy nagyon kicsi település volt, a Kühnelek tevékenysége országos szinten is ismert volt. A következő generációhoz tartozó ifj. Kühnel Mártonnak már országos kérdésekben is kikérték a véleményét. Ennek az egyik legizgalmasabb megnyilvánulása az ún. lisztmoly-ügy volt.

A Molnárok Lapjának tudósítása szerint 1923 novemberében Kühnel Márton meghívást kapott 21 társával együtt a Közélelmezési Minisztériumba.⁵⁸ A meghívás oka egy lisztmoly problémával foglalkozó tanácskozás volt. A tanácskozáson részt vettek az állam,⁵⁹ a malomiparosok és különböző a malomipart részben érintő szakágak⁶⁰ képviselői is. A cél az volt, hogy megoldást találjanak a lisztmoly terjedésének megállítására. A lisztmoly kérdéstről az egyel korábbi lapszámban Mészöly László, a Pest megyei Molnárszövetség elnöke írt részletes probléma kezelési megoldást.⁶¹ Arról volt szó, hogy a lisztmolylepkék⁶² előszeretettel petéznek a malmok különböző berendezéseinek hasadékaiba, ahonnan könnyen belekerülnek a peték a lisztbe. Ha a peték már a liszt között kelnek ki, úgy a liszt használhatatlanná válik. A megoldás a malmok berendezéseinek télen történő alapos takarításában rejlett.⁶³

Ha alaposabban belegondolunk, hogy e tanácskozáson kik vettek részt és milyen szakirányt, érdeket képviseltek akkor viszonylag gyorsan felmerül a kérdés, hogy hogyan kerül egy ilyen szintű tanácskozásra egy kis faluból származó, ámbar nagyon tehetséges molnár, Kühnel Márton? A válasz nem a saját malmának méretében vagy technikai fejlődésében keresendő, hanem abban, hogy Kühnel Márton madárodú gyártással is foglalkozott és ő volt az egyetlen az országban, aki értett a madarakhoz és ezzel párhuzamosan molnár és malomtulajdonos is volt. A feltételezhető érintettsége a cinegék és a csuszkák élelmezése miatt állt fenn, ugyanis ezeknek a madaraknak a táplálékát a molylepkefélék képezik. Tehát Kühnel Márton azért kapott meghívást a tanácskozásra, hogy megoldási ötletet adjon a lisztmolylepkék ellen. Annak ellenére, hogy a gőzmalmok a berendezéseik felépítése miatt jobban alkalmasak a lisztmolylepkék petéinek lerakására, a vidéki malmok is szennyezettek lehettek.

5. Egy elvetélt nyitás kísérlete a bányászat felé

A Völgyességben már a vizsgált korszaknál több évszázaddal korábban foglalkoztak bányászattal. A 20. század első harmadában fellendült a területen a bányászat.⁶⁴ „*A sásdi járás felszíni és geológiai adottságai lehetővé tették, hogy némely község saját hasznára, a saját határain belül követ bányáshasson.*”⁶⁵

Kühnel Márton 1935-ben a magyaregregyi és egyéb tulajdonosoktól szénbányászati jogot vásárolt.⁶⁶ A váságot követően, a gazdaság élénkülésével egy darabig biztatónak látszott a helyzet. 1936-ban az Iparügyi Minisztérium munkatársai mintát vettek a bányájából és azt korszerű módon megvizsgálták. Majd a bányából felhozható szenet átlagos fűtőértékűnek nyilvánították.⁶⁷ Erről az eseményről a Malomújság nevű szakfolyóirat is megemlékezett, a hirdetés rovatban *Új magyar kőszénbánya* címmel.⁶⁸ „*Az ország bányái között a magyaregregyi szén minősége a negyedik helyre került. További vizsgálatok a szenet a DGT által bányászottal egyenrangúnak találták.*”⁶⁹ A Duna Gőzhajózási Társaság a terület legnagyobb bányavállalata volt.

1937 februárjáig nagyon intenzíven folytak a munkálatok, melyek egyrészt technikai problémák miatt (pl. beomlás) rekedtek meg.⁷⁰ Ennél is nagyobb gondot jelentett azonban, hogy „*a kibányászott szénnek megfelelő piaca nem volt. Kühnel Márton piacszerzési kísérletei nem jártak megfelelő sikerrel.*”⁷¹ 1937-ben a bányába egy félstabil gőzgépet akart felszerelni. Ennek működtetéséhez azonban napi 10 m³ víz kellett volna, amely eléréséhez vízszabályozásra⁷² lett volna szükség Kárász és Magyaregregy között, valamint egy vízgyűjtő medence építésére is.⁷³ 1940-ben Kühnel Mártonnak sikerült a bányászati jogokat bérbe adnia. A bányát a mázai bánya alapítói Román János és Székely György vették bérbe. Kühnel Márton tudta, hogy a befektetésének sikere kicsi. „*A kőszénkutatói és kiaknázási jogot végül is 1943-ban dr. Zajgóvári Károly budapesti ügyvéd és dr. Vujics Milánné szabadkai magánzó vásárolta meg. Kühnel Márton veszteségei a vételárral azonban közel sem térültek meg.*”⁷⁴

6. A magánember, az ornitológus

Kühnel Mártont egész életében a madárvédelmi tevékenysége. 1905-ben már madárvonulási jelentéseket küldött a Magyar Ornitológiai Központ számára.⁷⁵ Kühnel Márton malma mellett

működött egy fűrészüzem is, mely folyamatosan rendelkezésre állt az odvakhoz szükséges faanyag méretre vágásához. Ráadásul a fűrészüzem berendezéseit a malom kerekeivel hajtották meg, így eleinte a fűrészelés is vízmeghajtással működött.

Kühnel Márton az Első Magyar Madárodúgyárat 1904-ben⁷⁶ alapította.⁷⁷ 1904-ben Herman Ottó már próbálkozott fészekodvak gyártásával, de csak terv szinten. A tervek megvalósítására Kühnel Márton vállalkozott,⁷⁸ aki ekkoriban már folyamatosan madár megfigyeléseket végzett Kárászon. A *„Földművelésügyi Minisztérium támogatásával Németországból mesterséges faodúk készítéséhez szükséges gépeket hozat, és fűrésztelepének melléküzemeként megalapítja az Első Magyar Fészekodúgyárat, mely országszerte ismertté válik.”*⁷⁹ Az odvak cinkék, búbos bankák, harkályok, baglyok, barázdabillegető, ⁸⁰ csuszkák, légykapók⁸¹ számára készültek. Az odvakba a madarak alulról tudtak bejutni, mely műveletre a verebek nem képesek, így a verebek túlszaporodása is megállíthatóvá vált.

*„A Kühnel-féle gyár az eddig ismert fészekodvak közül a legtökéletesebbet gyártja”*⁸² és ezt hazai alapanyagokból tette.⁸³ 1906 januárjában a minisztérium kiadott egy pontos leírást a mesterséges fészekodvak alkalmazásáról. Ezt a dokumentumot az erdészetek számára küldték el. Szintén ebben az évben készült egy országos tervezet az erdők madárvédelmére. Az ehhez szükséges madárodvakat Kühnel Márton gyártotta.⁸⁴ 1907-re akkora lett a megrendelések száma, hogy az állam még egy speciális fűrőgép elkészítését finanszírozta. Már egy évvel korábban, 1906-ban, az állam rendeletben⁸⁵ határozta meg, hogy a madarak fészkelését odúkkal kell elősegíteni, melynek téli védelmi funkciói voltak.⁸⁶ E rendelet miatt a fészekodúgyár megrendeléseinek száma évi több ezresre nőtt, mert az állam elrendelte, hogy az erdészetek kötelesek ilyen madárodvakat felszerelni az erdeikben.

A kárászi gyárban készült madárodvak és egyéb madárvédelmi eszközök (pl. etetők) M.O.K.⁸⁷ szabvány szerint készültek.⁸⁸ *„A M. O. K. felügyelete alatt álló baranyakárászi”*⁸⁹ gyár vizierővel hajtott 1 odu-, és 1 röplyukfűrőgéppel felszerelve egyelőre 8 munkással s csak nappali üzemmel naponként átlag 100-120 fészekodút képes előállítani.”⁹⁰ A gyárban négyféle fészekodú készült, mind a négy alapvetően a Berlepsch-féle mintát követte, de Kühnel Márton e német mintát kicsit megváltoztatta. Az odvak tartólécseit a fatörzsekre lehetett erősíteni, így ezek ritkábban hasadtak el, mint a korábbi minták lécei.

A Kühnel Márton gyárában készült madárodvak több díjat is nyertek. 1907-ben az országos kiállításon díszoklevelet nyert.⁹¹ 1908-ban Eperjesen a gyümölcs-, és kertészeti kiállításon az odúk állami bronzérmét, a madárkalács elismerő oklevelet nyert.⁹² 1929-ben a Barcelonai Világkiállításon,⁹³ majd Milánóban is arany érmet nyert az odvakkal és az etetőkkal. *„A nagy tudásvágyú és falujában igen aktív Kühnel az elismerést munkája megérdemelt jutalmának tekintette. Kortársai szerint bár igen szerény ember volt, irodájában mégis ott függtek a díszesen bekeretezett oklevelek, kedves madarainak akvarelljei között.”*⁹⁴

Az 1930-as években film készült a madarak életéről és védelméről.⁹⁵ A kárászi odúgyár folyamatosan kapta az állami megrendeléseket a következő évtizedekben. A madárvédelemmel foglalkozó szakemberek megállapítása szerint senki nem tudott a gyárral versenyre kelni, mert Kühnel Mártonnak szívügye volt a madárvédelem, ami a gyár áraiban és az üzlethez való hozzáállásában is megjelent.⁹⁶ 1952-ben a gyár állami tulajdonba került, a malommal együtt. A Mecseki Állami Erdőgazdaság használta tovább a gyárat, és Kemler József asztalos gyártotta benne az odvakat, aki Kühnel Márton tanítványa volt.⁹⁷

Fazekas Imre írása szerint az 1980-as években „*Kühnel madárodúgyártó gépe még... (kiemelés tőlem: ZS. B. R.) működőképes állapotban volt*”⁹⁸ és az erdészet munkatársait foglalkoztatta a kérdés, hogyan lehetne újraindítani azt.⁹⁹ Feltehetőleg azért kapott ekkora figyelmet, mert Kárász környékén ma is körülbelül 100 madárfaj él, melyek között sok a ritka fajta.¹⁰⁰

7. Összefoglalás

Kühnel Márton nagy gyakorlati tudással rendelkező szakember volt, aki több lábon állt, több egymásra épülő vállalkozást vitt sikerre. Felmerül a kérdés, hogy mi volt a sikerének a kulcsa? Nagy valószínűséggel a személyes motivációnak nagy szerepe lehetett benne. Anyai- és apai oldalról is molnár família a tudást és a molnársággal való erős önazonosságot is biztosította. Továbbá a Kárászhoz, vagyis a helyhez való kötődése, annak minden értékéhez – kiváltképp a természeti értékekhez (madarak) való ragaszkodása – vagyis a helyiidentitása is meghatározó lehetett. Mindamellettt személyisége, munkamorálja és munkabírása, kivételes alkalmazkodókészségének is juthatott szerep a sikereiben. Ám Kühnel Márton sem vonhatta ki magát 20. században zajló történelmi események, politikai és gazdasági változások következményei alól. Míg a század első felében számtalan próbálkozást tett helyzetének stabilizálására, addig az 1945 utáni változásokkal szemben, a tulajdonviszonyok drasztikus átalakításának idején megszűnt minden mozgáster, az életének fontos részét képező vállalkozásait elveszítette.

FELHASZNÁLT IRODALOM/REFERENCES

Levéltári források

- Környezetvédelmi és Vízügyi Levéltár, Budapest. Pécsi Kultúrmérnöki Iroda iratai 6.12.6.: XXVI. 1. Kühnel Márton féle malom, Kárász
XXVI. 26. Schrott Ádám, Schrott János majd Schrott József ugyanazon malmai, Máza
XXVI.4. id. majd ifj. Lovinusz Ádám majd Lovas János ugyanazon malma, Szászvár
1906. évi I. tc. A mezőgazdaságra hasznos madarak védelme végett Párizsban 1902. évi márczius hó 19-én kötött nemzetközi egyezmény, valamint az ennek függelékét képező két jegyzék becikkelyezéséről.
1921. XXXIX. tc. Az ellátatlanok ellátásának biztosítására szolgáló örlési forgalmi adóról.
Bonyhádi Evangélikus Gimnázium névsora 1895, 1896 és 1897.
Honvédségi Közlöny 1918. 128. szám
Katolikus Egyházi Anyakönyvek 1636-1895.
Polgári Anyakönyvek 1895-1980.
MSK. (1912): A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása. Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, Budapest. 42. kötet.
Népszámlálás 1941 (1947): Az 1941. évi népszámlálás, Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.

Sajtóforrások

- Aquila, 1906-1992., Dunántúl, Dunántúli Napló, Köztelek, Malomújság, Molnárok Lapja 1909-1923., Magyar Hírlap 1997.

Szakirodalom

- Böllöny József- Hubai László (2020):** Magyarország kormányai 1848-2004. Akadémiai Kiadó, Budapest. In: https://mersz.hu/hivatkozas/m775mk_199/#m775mk_199 (utolsó letöltés: 2023. 09. 20.)
Erdősi Ferenc: A sásdi járás iparának néhány sajátossága. In: Dunántúli Közlemények 23. MTA.

Füzes Miklós (1997): Márévár, és környéke. Kistáji monográfia. Magyaregregy, Magyaregregyi Baráti Kör.

Máté Gábor (2014): A vízhasználat átalakulása az államosítás és a téveszesítés következtében a Völgységi-patak felső vízvidékén. In: Horváth Gergely Krisztián (szerk.): Víz és társadalom Magyarországon a középkortól a XX. század végéig. Balassi Kiadó, Budapest.

Légrády Elek (1938): A volt magyar királyi pécsi 19. gyalogezred és alakulatainak története. Pécs.

Szokoly Károly (2013): Kétszáz év a Mecsek mélyében. A szászvári bányászkodás története. Szászvári Középületekért Közalapítvány, Szászvár.

Tömösy Ferenc (1946): A honvédség szerepe és feladatai az ország újjáépítésében. In: Honvéd 1. évf. 1. szám.

Internetes források:

<http://www.hermannottointezet.hu/herman-otto> (utolsó letöltés: 2023. 09. 20.)

<https://www.bad-staffelstein.de/de/tourismus/bad-staffelstein/geschichte/> (utolsó letöltés: 2023. 09. 06.)

¹ A tanulmány egy bővített változata megjelenik 2024. tavaszán, német nyelven az MTA-PAB gondozásában

² Az iratokban nem szerepel idősebb és ifjabb megkülönböztetés, de a két személy (apa és fia) biztos megkülönböztetése érdekében én ezt a tanulmányban így fogom használni. Id. Kühnel Márton (1849-1908) és ifj. Kühnel Márton (1884-1961)

³ Katolikus Egyházi Anyakönyvek 1636-1895. és Polgári Anyakönyvek 1895-1980.

JEGYZETEK/NOTES

⁴ XXVI.4. id. majd ifj. Lovinusz Ádám majd Lovas János ugyanazon malma, Szászvár

⁵ Katolikus Egyházi Anyakönyvek 1636-1895. és Polgári Anyakönyvek 1895-1980.

⁶ Katolikus Egyházi Anyakönyvek 1636-1895. és Polgári Anyakönyvek 1895-1980.

⁷ Fazekas Imre: In memoriam. In: *Aquila* 1992. 205.

⁸ XXVI.1. Kühnel Márton malma, Kárász. A malmuk történetére később fogok részletesen kitérni.

⁹ Polgári Anyakönyvek 1895-1980.

¹⁰ *Molnárok Lapja*, 1909. január 2. 16. old.

¹¹ Kühnel Márton néhány évet Debrecenben élt, a madároductyár ekkor ott üzemelt, majd gyárral együtt visszaköltözött szülőfalujába Kárászra.

¹² Polgári Anyakönyvek 1895-1980.

¹³ Uo.

¹⁴ Hermann Ottó (1835-1914), néprajzkutató, zoológus, természetkutató, polihistor. politikus. In:

<http://www.hermannottointezet.hu/herman-otto> (utolsó letöltés: 2023. 09. 20.)

¹⁵ Dr. Kopasz Gábor: Hermann Ottó kapcsolata Baranyával. In: *Dunántúli Napló*, 1968. március 3.

¹⁶ Katolikus Egyházi Anyakönyvek 1636-1895.

¹⁷ Polgári Anyakönyvek 1895-1980.

¹⁸ Polgári Anyakönyvek 1895-1980.

¹⁹ Kühnel-család archívuma

²⁰ A 19. gyalogezred a baranyai, somogyi és tolnai alakulatokat tömörítette. A szerbek ellen harcoltak, majd átvezényelték őket a Kárpátokba. In: Légrády Elek (1938): A volt magyar királyi pécsi 19. gyalogezred és alakulatainak története. Pécs.

²¹ Kühnel-család archívuma

²² Ez német származása miatt egyáltalán nem meglepő.

²³ Kühnel-család archívuma

²⁴ *Honvédségi Közlöny* 1918. 128. szám

²⁵ Tartalékos építészeti műmester: A műmesterek a műszaki segédzsemművezetékhez tartoztak és feltételezhetően a hidak, épületek, bunkerek javításáért feleltek. Esetenként aknákat is hatástalanítottak. Tömösy Ferenc (1946). Valamint ezúton köszönöm Turnár Erik kollégámnak a szakértő magyarázatát a katonai megbízatások témakörében.

²⁶ Polgári Anyakönyvek 1895-1980.

²⁷ Polgári Anyakönyvek 1895-1980.

²⁸ Máté Gábor (2014) 494. old.

²⁹ Uo.

³⁰ Uo.

³¹ Uo.

- ³² Fazekas, Imre: In memoriam. In: *Aquila* 1992. 206. old.
- ³³ Máté Gábor (2014) 496. old.
- ³⁴ Uo.
- ³⁵ Uo.
- ³⁶ Uo.
- ³⁷ Uo. 10. forrás, *Függelék* 661.
- ³⁸ Fazekas Imre: In memoriam. In: *Aquila* 1992. 206. old.
- ³⁹ Jeszenszky Ferencnek hívták ekkor a megye alispánját.
- ⁴⁰ A Baranya megyei malmokat 1890-ig bezárólag mind felmérték, és az engedélyeiket is kiadta a Kultúrmérnöki Hivatal. 1887-ben ilyen témában alispánnak levelet írni viszonylag gyorsnak számít, tehát id. Kühnel Márton feltehetőleg tisztában volt az országos malomiparos folyamatokkal.
- ⁴¹ A Dél-Dunántúl a székesfehérvári majd a Pécsi Kultúrmérnöki hivatalhoz tartozott.
- ⁴² Füzes Miklós (1997) 160. old.
- ⁴³ Uo.
- ⁴⁴ Uo.
- ⁴⁵ Uo.
- ⁴⁶ Uo.
- ⁴⁷ Például: Szászvár
- ⁴⁸ Füzes Miklós (1997) 160. old.
- ⁴⁹ Kárász Baranya megyéhez tartozik ma is.
- ⁵⁰ Minden megyében működött molnárszövetség, mely szövetségek a molnárok érdekérvényesítő és szakmai fórumai voltak. A csonka megjelölés a megye további területeinek megszállt mivolta miatt volt szükséges, hiszen a megszállt területek molnárainak nem volt lehetősége szakmai fórumokat tartani.
- ⁵¹ *Molnárok Lapja*. 1922. november 25.
- ⁵² 1921. XXXIX. tc. Az ellátatlanok ellátásának biztosítására szolgáló őrlési forgalmi adóról.
- ⁵³ *Molnárok Lapja*, 1922. november 25.
- ⁵⁴ *Molnárok Lapja*, 1922. május 20. 267.
- ⁵⁵ „Baranya megyei Molnárszövetség (Pécs) f. hó 5-én 23 renitens malmot jelentett be a Közélelmezési Minisztériumnak, akik ellen a sürgős eljárás megindítását kérte.” In: *Molnárok Lapja* 1922. május 20.
- ⁵⁶ *Molnárok Lapja*, 1923. júl.7.
- ⁵⁷ E posztot 1924-ig Bud János töltötte be. „Országos Közélelmezési Tanács és a közélelmezésügyek irányításával megbízott tárca nélküli miniszter” címen. In: Bölöny József- Hubai László (2020)
- ⁵⁸ Közélelmezésügyi Minisztérium, 1917. augusztusa és 1924. júliusa között működött. feladata a közélelmezési ügyek ellátása volt. In: Bölöny József- Hubai László (2020)
- ⁵⁹ br. Prónay György (1887-1968) államtitkár elnökölt, ő volt az utolsó vezetője közélelmezésért felelős minisztériumnak, később ezt a feladatot a miniszterelnökségi államtitkár feladatai alá rendelték. In: Uo.
- ⁶⁰ Állatételtan szakértők, rovarszakértők, vegyészek, mérnökök, gépgyárosok
- ⁶¹ dr. Mészöly László (1873-1961) állatorvos, a biatorbágyi Ilona-hengerműmalom tulajdonosa, a szerző dédapja
- ⁶² ephestia kühiella (lat.)
- ⁶³ Mészöly, László: A lisztmoly irtása. In: *Molnárok Lapja*, 1923. november 3.
- ⁶⁴ Szokoly Károly (2013) 17-23. old.
- ⁶⁵ Erdősi Ferenc 184.
- ⁶⁶ Füzes Miklós (1997) 161. old.
- ⁶⁷ Uo.
- ⁶⁸ *Malomújság*, 1936. augusztus 16. 358. old.
- ⁶⁹ Füzes Miklós (1997) 161. old.
- ⁷⁰ Uo.
- ⁷¹ Uo.
- ⁷² A Völgységi-patak Magyaregregy és Kárász közötti szakaszáról lett volna szó.
- ⁷³ Füzes Miklós (1997) 161. old.
- ⁷⁴ Uo.
- ⁷⁵ *Aquila*, 1964-1965. 251. In memoriam
- ⁷⁶ *Aquila*, 1925-1926.
- ⁷⁷ *Aquila*, 1906. Intézeti ügyek, 1906. november 30. Darányi Kálmán földművelési miniszter a kincstári és állami kezelésbe vett erdőket el akarta látni fészekodvakkal.
- ⁷⁸ *Aquila*, 1907.
- ⁷⁹ *Aquila*, 1964-1965. 251. In memoriam
- ⁸⁰ *Dunántúli Napló* 1964. november 23.
- ⁸¹ Fazekas, Imre In: *Dunántúli Napló*, 1983. december
- ⁸² *Köztelek* 1907. január 5. 17. évfolyam 2. szám

⁸³ *Aquila*, 1907.

⁸⁴ Uo., megrendelések száma és fajtája: 3681 fészekodú, 4 etetőkunyhó, 57 etetőszekrény

⁸⁵ 1906. évi 1. tc. a mezőgazdaságra hasznos madarak védelme végett Párizsban 1902. évi márczius hó 19-én kötött nemzetközi egyezmény, valamint az ennek függelékét képző két jegyzék becikkelyezéséről.

⁸⁶ Uo.

⁸⁷ Magyar Ornitológiai Központ

⁸⁸ *Aquila*, 1907.

⁸⁹ Kárászt a vizsgált korszakban Baranyakárásznak nevezték, én e tanulmányban Kárászként használom, mely mai megnevezése a településnek.

⁹⁰ *Aquila*, 1907. 295.old.

⁹¹ Fazekas, Imre In: *Aquila* 1992. 207-208. old.

⁹² Uo.

⁹³ Baranyakárásztól Barcelonáig. In: *Dunántúl*, 1929. júl. 27. Interjú Kühnel Mártonnal

⁹⁴ Fazekas, Imre In: *Dunántúli Napló*, 1983. december

⁹⁵ *Dunántúli Napló* 1983. december 21.

⁹⁶ *Aquila*, 1943. 36.

⁹⁷ *Dunántúli Napló* 1964. november 23.

⁹⁸ Fazekas, Imre In: *Dunántúli Napló*, 1983. december

⁹⁹ Uo.

¹⁰⁰ Uo.